

Schmidt Gábor

Parthiscum

Csanádpalota történetének áttekintése 1870-ig

Előszó

1993 őszén, amikor elsőéves voltam, helytörténeti dolgozatomhoz kerestem anyagot a Csongrád Megyei Levéltárban, Battonya lett volna a témám. Ott találkoztam Oltvai Ferenc nyugalmazott levéltár-igazgató úrral, aki azt tanácsolta, hogy ne Battonyával foglalkozzam, mert ő azt már évek óta kutatja, hanem a tőle nem messzi lévő Csanádpalotával. Ez is volt Csanád megyei község, ugyanakkor szintén megmaradtak az 1784/85-ös népszámlálás eredeti iratai. Kováts Zoltán tanár úr a témamódosításomat elfogadta, azonkívül felhívta a figyelmemet arra, hogy ez az iratanyag rendkívül értékes, mert a nemesség dühe, valamint a későbbi selejtezések általánosan az ország területén az ilyen típusú iratanyagokat elpusztították.

Eddig még nem jelent meg munka Csanádpalota történetéről, vagyis „gépíratban” található a Somogyi Könyvtárban Asztalos P. Kálmán Csanádpalota krónikája 1421-től 1975-ig című összeállítása, melyben könyvészeti és levéltári konkrét hivatkozások nélkül 4 és fél oldalon foglalkozik az 1870-ig terjedő időszakkal. A magam adatgyűjtő munkáján kívül néhány adatát felhasználtam, ha megtaláltam a megfelelő levéltári anyagot; ha nem, akkor reá hivatkoztam.

A Palota helynév a magyar palota főnévből származik. A megkülönböztető szerepű Csanád előtag az egykori megyei hovatartozásra utal.^{1/a} – 1864 májusában Sisák János bíró, Szabó B. Lajos törvénybíró és Kiss Gábor jegyző a helynevekkel kapcsolatban kiadott pontokra a következő választ adta: „Palota községnek rendes neve csak Palota, de nehogy az országban levő hasonló községekkel összezavarják, az 1862 óta fennálló postahivatal „kedvéért” a postaigazgatóság által Csanád-Palotának lett elnevezve, de a nép továbbra is Palotának nevezte.”^{1/b}

Valószínű, hogy a Palota név első előkelő birtokosának, Csanád nembéli Kelemennek házáról maradt fenn. Első okleveles említése 1247-ből való: *Palotha* alakban. Ekkor a birtok negyedrésze Kelemen fia Pongrácé volt. 1285-ben már az egész Pongrácé. Első két birtokosáról – akkoriban a Kelemen vagy Pongrác előnév kapcsolódott hozzá. 1296-ban Pongrác fia Tamás itteni földjét átadta telepítésre a Bécieknek, de 1337-ben ismét a Csanád nemzetség – ekkor már Telegdiék – kezén volt a falu.² – 1368-ban *Ladány és Pongány*, 1495-ben *Zombor* vidékén is felmerül a Palota név.³

Következő ismert birtokosa a Nagylaki Jáнки család volt. A család utolsó férfi sarja János, aki 1421-ben egy örökösödési szerződésbe ezt a faluját is belefoglalta. Halála után Zsigmond király 1427-ben, mint a nagylaki uradalomhoz tartozó falut, Nagymihályi Albertnek adományozta, kit a csanádi káptalan beiktatott. Utódai hűtlenség vétkébe estek, ezért Mátyás király elvette tőlük az uradalmat. Így került a falu a Hunyadi család kezére. Mátyás el akarta adományozni, de az anyja tiltakozott ellene. 1464-ben mégis a Jaksics családdá lett Palota a nagylaki uradalommal együtt. – A XVI. század közepén, amikor a Jaksics családnak magvaszakadt, a Nagymihály család tiltakozott az ellen, hogy Fráter György és Pertovics Péter a falut elfoglalják.⁴

1552-ben a török hadjáratkor elpusztult a falu. Az 1555-ös adólajstrom is erről tanúskodik. 1562 körül délszlávok szállották meg. Ekkor vette föl a Tót-Palota nevet. 1563-ban tizedét

Olcsárovics Demeter kapta meg. Gyula elfoglalása (1566) után ismét pusztává vált. Nincs róla szó 80 évig.

1646-ban mind az erdélyi fejedelem, mind a magyar király pusztá birtoklására adott ki oklevelet. A fejedelem I. Rákóczi György Kőrösszegi Kis Péternek és Andrásnak; III. Ferdinánd pedig Kovács János, Széll Mihály, Zólyomi György és Török Bálint szendrei vitézeknek juttatta.⁵ Ez az oklevél szemléletesen mutatja, hogy az erdélyi fejedelem uralma alá tartozott Kőrösszeg vidéke. És ide kívánta kapcsolni a régi Csanád megye egy részét is. Attól függetlenül, hogy Csanád megyétől északra Gyula vára, vagy Csanád megyétől keletre Lippa vára a törökök kezén volt. Érdekes, hogy a király Szendrő város (Borsod megye) vitézeinek adja Palotát. Ez mutatja a harmadik érdekszférát, azt, hogy a király szintén igényt tart Csanád megyére. – Ekkortájt magyarok költözhettek a pusztára, akik a *Mező-Palota* nevet adták neki.

Amikor a szendrei vitézeket az egri káptalan be akarta iktatni, az erdélyi fejedelem adományosai tiltakoztak. II. Rákóczi György 1649-ben tovább bonyolította a helyzetet, amikor kőröstarcsai Vér György borosjenői főkapitánynak, valamint Nagy Mihály és Ferenc vitézeknek is adott ki Palotára szóló adománylevelet. Az itt letelepült magyarok úgy vélték, hogy a sok adományos zaklatásaitól csak úgy menekülhetnek meg, ha a csanádi püspök oltalma alá helyezik magukat. 1651-ben egy aranyos paplant, egy bokor karmazsin csizmát és 6 kosár halat adták adóként. 1654-ben gróf Pálffy Pál püspök *Tóth-Palotát* be is vezette a királyi adománylevelbe, az adót évi 4 tallérban és 2 pár csizmában állapította meg.⁶

Ezekből a szórványos adatokból arra lehet következtetni, hogy Csanádpalota a XVII. században lakott település volt. Azonban 1686-ban ismét pusztították a török-tatár hadak. Az ún. felszabadító háborúk súlyos pusztítást hoztak az egész országra. A kérdés egyik helyi kutatója, Bohdaneczky Edvin szerint 1686-ban Csanád megyében 20-25 község lett pusztává.⁷ Az újabb kutatások fényében ezt úgy értelmezzük, hogy e községekben nagy volt ugyan az anyagi pusztulás, illetve elmenekülés, de nem jelenti azt, hogy ezeken a helyeken a népesség egy része ne élt volna tovább. A közigazgatás – ekkori kifejezéssel élve a bírói hatalom – természetesen megszűnik ezekben az években.

Később – így mint pusztát – a nagylaki szerbek kezdték használni.⁸ A Marostól északra 1686 után megszerveződött a *maros-tiszai határőrvidék*. A Marostól délre egészen 1718-ig megmaradt az ún. *temesvári pasalik*. Ez a terület ekkor a határvédelem fontos részévé vált. Ebben a 32 esztendőben Szeged is végvár. A megszervezett határőrvidékbe a Szerbiából menekült lakosságot telepítették be. Tudjuk, hogy 1690 táján tízezrével menekültek szerbek a Habsburg Birodalom területére, a régi Szerém megye, Bács- és Bodrog megyék területére, így jutott belőlük a régi Csanád megye területére is. A Borovszky Samu szerkesztésében 1897-ben megjelent monográfiája azt írja, hogy ekkor az itt élő őslakosság keveredett a szerbekkel; a polgári és katonai jellegű népesség együtt élt.⁹ Csanádpalota esetében az történhetett, hogy amikor felszámolták a török uralmat 1718-ban, s határőrvidék fokozatosan megszűnt, akkor a szerbek a délen, Száva mentén szervezett határőrvidékre költöztek. Így maradhatott Csanádpalota magyarnak. Dél-Magyarország, közelebből a Bánság történetéről Böhm Lénárt írt összefoglaló munkát 1867-ben.¹⁰ E munkából következettünk a Marostól északra lévő terület történetére.

A határőrvidék felszámolása után (1718) előbb Nagylakhoz tartozott, földesura a királyi Kamara. A török magyarországi kiverése (1686) után megszervezett határőrvidék is magyarázata annak, hogy ezeket a területeket – kellő birtokigazolás hiányában – az ún.

Újszerzeményi Bizottság nem adta magánkézre, mint például Békés megye jórészt a Harruckern családnak. Az Újszerzeményi Bizottság nem vette figyelembe a csanádi püspök birtokigényét. Nagylakkal együtt Palota is a Kamara aradi uradalmához került.¹¹

A Palotapusztán élők népességnövekedését különböző természeti csapások nehezítették. 1737-ben Csanád megye Maros menti részeit széles sávban az árvíz sújtja. 1739-ben sok forrás szól róla, hogy az újabb török háborúk idején nagy pestis pusztít ezen a vidéken; innen indul el az ország jó részére kiterjedő járvány. 1739 telén kemény fagyról írnak a források, melyben állatok fagytak meg.¹²

Az egyik helytörténeti kutató arról ír, hogy a határőrvidék végleges felosztása csak 1751-ben következett be. A szerb határőrök már korábban elköltözhetek családjukkal együtt. Ezzel magyarázható, hogy a Kamara 1752-ben néhány német családot költöztet Palotára.¹³ Ezek később továbbmehettek Elekre vagy más német telepítvényes falvakba. Ma már nem találjuk meg leszármazottaikat.

Nagyobb számú római katolikus magyar betelepítéséről 1768-ból van adatunk.¹⁴ Ezt az évet jelöli meg a római katolikus egyházmegyei leírás a plébánia megalapításának évéként.¹⁵ Ekkor csatolják Csiga pusztát Palotához.

Csiga puszta történetére is sikerült szórványos adatokat találni. Csiga a Maros partján fekszik, Nagylakhoz közel. Egy Csika nevű várjobbágyról nevezték el. Területe Csanád várához tartozott, ún. várföld volt. II. András a birtokot 1231-ben Monoszló nembeli Tamás bánnak adományozta. A faluban már ekkor Szent Márton tiszteletére épült templom állott. A kunok letelepítése óta ez a terület a váci püspök joghatósága alá tartozott egyházi téren. 1398-ban Péter váci püspök elcserélte egy másik faluért Mátyás csanádi püspökkel. – Az 1552-es hadjárat során, amikor Temesvár elesett, a községet a törökök akkor pusztították el. Lakott „puszta” lehet, mert 1597-ben Báthory Zsigmond lispataki Segnye Miklósnak adományozta. 1700-tól ez a „puszta” is a marosi szerb határőrvidékhez tartozott. – 1767-ben a kincstári uradalom Nagylaktól elszakítja és a másik kamarai birtokhoz, Palotához csatolja. Német jövevények itt is megtelepednek, de továbbállnak. Az uradalom kocsmát is épített, de így sem telepednek meg e környéken az emberek. Ez valóban puszta marad, csak a pásztorok téli szállásai lehettek a tájon.¹⁷

A gyéren lakott Csigapusztával megnövelt Palota népessége 1768-ra növekedett meg annyira, hogy önálló plébániát tudott a püspökség alapítani. Az említett monográfiában Borovszky Samu megjegyzi – a forrás megjelölése nélkül –, hogy Gömör, Hont és Nógrád megyéből települtek ide római katolikus magyarok az 1750-es évek kezdetétől.¹⁸

A Helytartótanács irattárában 1773-ból maradt fenn egy összeírás, mely tartalmazta az ország összes településeit. Ebben Palota szerepel, népét magyar nyelvűnek és római katolikusnak mondja. Egy tanítót már tudott tartani!¹⁹

Következő adatunk 1774-ből való. Palota földesurának, a kincstári uradalomnak ebben a községben 2792 forint jövedelmet biztosított.²⁰ Ez is azt mutatja, hogy viszonylag rövid idő alatt jelentős községgé fejlődött Palota.

Csanád megyének és egyes községeinek össznépességét az 1784/85-ös népszámlálásból ismerjük. Ezt a megye monográfusa, Bohdaneczky Ervin még nem használja fel, ellenben az adózó háztartások száma alapján próbál össznépességet számítani.²¹

Láthatjuk, hogy ő is használja az ő korában általánosan használt öttös szorzószámot, szakszerűen szólva koefficiens-t. A neves középkorkutató, Szabó István is még ezt használja az 1963-ban megjelent összegző tanulmányában.²² Az elmúlt két évtized történeti

Év Adózó háztartások száma Össznépesség

1756	73	365
1771	129	645
1801/2	275	1375

demográfiai kutatásai ezt meghaladták. Az adózók mellett sok szegény család élt, a pásztorok sem kerültek felvételre, és így tovább. Az újabb kutatások sora tárta fel, hogy ennél magasabb – 15, 20, 25 –

szorzószámot kell használnunk ahhoz, hogy a község valódi össznépességét megközelítsük. E kérdésekről bőven hallottunk a történelem tanszéken meghirdetett „történeti demográfia” speciálkollégiumon, melyet Kováts Zoltán tartott. – Az 1784 és 1785 telén végrehajtott népösszeírás is bizonyítja, hogy az ötös koefficiens használata alacsony. A népösszeíráskor 379 családot (famíliát) írtak össze és az össznépesség (jogi népesség) már ekkor 2070 volt.²³ Az sem valószínű, hogy 1771 és 1785 között 1400 fővel növekedett volna Csanádpalota, de semmi nyoma annak, hogy az 1801/2-es összeírás idejére valami külső ok hatására 1375-re csökkent volna a község népessége.

Az első magyarországi népösszeírás 2070 fős adatához jól illeszkedik a következő – reálisnak tűnő – statisztikai-geográfiai munka közlése 1828-ból. Ludovicus Nagy latin nyelvű munkája 3667 főnyi lakosságot ad meg.²⁴ A felekezeti megoszlás így alakul: 3633 római katolikus; görög kat. (?) 4; „achatolikus” 6; izraelita 24.

A következő össznépességi adatunk 1839-ből van. Fényes Elek így ír: „Palota, magyar falu Makótól keletre 3 órányira: 3975 kat.; 10 nem egyesült óhitű; 26 zsidó lakja; kat. parochia templommal, több uradalmi épülettel, vagy vendégfogadóval, s nevezetes marha-, ló-, juh- és sertésenyésztéssel. Határa igen tágas, minden gabonaneműt igen gazdagon terem. A kath. plébános gyümölcsös kertje említést érdemel. Földesura a Kamara.”²⁵

Fokozatos népességlejlődésre utal a már korábban idézett egyházmegyei leírás 1848-ból. „Cat. 4141; görög cath. 7; görög nem egyesült 13; A. cath. 20; helvét 11; jud. 62” Összesen: 4254.²⁶

Végül idézzük a statisztikai szakirodalomban fontosnak ítélt, modern elvek szerint készített, eszmei időponthoz kötött népszámlálás adatát. Ezt 1869. december 31-i időponttal hajtották végre.²⁷

Csanádpalota össznépessége:

– Bochdaneczky Edvin össznépességre vonatkozó számításait nem fogadjuk el. Az általunk idézett forrásokban található adatok alapján a következő népességlejlődés határozható meg:

Fontos, de nem egészen megbízható következtetéseket tudunk levonni ezekből az adatokból és számításokból. Az 1874/85 között még jelentős beköltözések növelhették a

falu népességét. Történeti demográfiai stúdium során Kováts Zoltán összegezte az idevágó szakirodalom megállapításait. A XVIII. század második felében 4-5 ezrelék az átlagos népszaporulat mértéke. Az itt kimutatott 13,6 ezrelékes

Év	Össznépesség	Egy évre jutó- népességnövekedés	Ezer lakosra jutó- népességnövekedés
1784/85	2070		
1828	3667	28,1	13,6
1839	3975	28,0	7,6
1848	4254	31,0	4,7
1870	4312	2,6	0,6

évi népességnövekedési arányszám azt a kérdést is felveti, hogy az 1874/85-ös népösszeírás adata esetleg nem pontos, ennél többen is élhettek a községben. A szakirodalomban többen felvetik kutatásaikra támaszkodva, hogy bizonyos kiegészítéseket kell venni az 1974/85-ös

népösszeírás adataihoz. – Az 1828 és 1839 közötti időszak népes-ségnövekedési mértéke még mindig kicsit magasabb annál, amit országosan feltételeznek. Évi 5-6 ezreléket tartanak jellemzőnek a XIX. század első felére. – Az 1839 és 1848 közötti időszak az országos átlaghoz képest alacsonyabb. Ez a kis eltérés e vidéken erősebben pusztító járványokból is adódhat. Az azonban biztosan megállapítható, hogy ekkor már beköltözések nem növelték a község népességét. Mai kifejezéssel élve a község eltartó képessége – a kor viszonyai között – nem volt növelhető. – Nagyon meglepő az 1848 és 1870 közötti időszak rendkívül alacsony népességnövekedése. Súlyos járványok tizedelték a községet? Megkezdődött az elvándorlás? Törekedtek kevesebb gyermek (egyke) felnevelésére? Egyik feltevésünk igazolására sem találtunk még eddig adatot vagy utalást.

Feltűnő, hogy e nagymúltú és jelentős lélekszámú községnek a helytörténetét még nem írták meg. A török hódoltság idején elnéptelenedik, de a XVIII. század közepére a népesség annyira megnövekszik, hogy önálló plébániája lesz. Azt a különböző feldolgozásokból, összeírásokból látjuk, hogy kamarai birtok. Bár a forrás nem jelöli meg, de a Csanád megyei iratanyagban megtaláltuk ezeket, amiket Bohdaneczky Edvin idéz.²⁸

Év	Sertés	Marha	Ló	Tehén	Juh/kecske	Méhkas
1756	-	80	75	50	102	12
1775	204	795	358	486	678	-
1801/2	144	569	498	423	4338	-

A bevallott adatok alapján is látjuk, hogy a Kamara tulajdonában lévő község jelentős gazdasági erővel rendelkezett. A kamarai birtokon élők ugyanúgy letagadták valóságos gazdasági erejüket, mint más jobbágy-falvak népessége. Ennek az állatállománynak a két- és háromszorosát is feltételezzük. Ezeket nem abszolút értékben kell vennünk, hanem csak tájékoztató jellegűek.

Egy nagyon fontos kérdésre, a jobbágyviszonyokra, majd a jobbágy-felszabadításra nem találtunk adatot, adatokat. Ez annál is feltűnőbb, mert a történészek közül többen foglalkoztak a kamarai birtokra történő telepítésekkel.²⁹ Gyimesi Sándor munkájában azt összegzi, hogy ezek a telepítések mikor és hol történtek. Munkájából kirajzolódnak az egyes telepítési időszakok.

Az első időszak 1781-től az század végéig tart. Magánföldesúri telepítéseken kívül a Kamara kezén maradt birtokokra történnek jelentős telepítések. Gyimesi Sándor sorba veszi az Arad, a Békés, a Csanád, a Csongrád és a Torontál megyéket érintő telepítéseket. Csanád megyében a következő helyekre telepítettek: Apáca, Csanád, Kisiratos, Kovácsháza, Pitvaros és Végegyháza. E telepítvényes falvak története joggal foglalkoztatja a történetkutatókat. Ezeknek a helyzete, majd sorsa lényegesen eltért a jobbágy-falvak sorsától. E telepítvényes falvak népe – a telepítés után – a megyei adón kívül bérleti díjat fizetett földesurának, adott esetben a Kamarának. Ez a telepítések idején nem volt rossz, a megnövekedett magyar és szlovák falvak népének életlehetőséget biztosított. A gond, a baj 1848 után következett be. Míg a jobbágyfalvak népe, a telekkel bírók, önálló kisgazdákká váltak, addig a telepítvényes falvak gazdálkodói továbbra is fizették a kincstárnak a bérleti díjat a rendes földadón kívül. Önálló gazdákká, földjük tulajdonosaivá csak 1882 után váltak. E miatt a telepítvényes falvak népe szegényebb nehezebben él, mint a volt jobbágyfalvaké. Így összegezhető Gyimesi Sándor tanulmányának mondani- valója.

A telepítések második hulláma az 1830-as években zajlott le. Ugyanúgy, abban az öt megyében, amit már idéztünk. Az ekkor települt Csanád megyei falvak a következők: Alberti, Ambrózfalva, Dombiratos, Kiskirályhegyes, Köveg, Kunágota és Nagymajlát. – Az 1840-es években telepítették Bánhegyest; Ambrózfalvára is hoztak újabb telepéseket.³⁰

Gyimesi Sándor átfogó tanulmányában egyszer sem tesz utalást a Kamara kezén lévő Csanádpalotára. Ebből arra következtetünk, hogy a XVIII. század közepétől meglévő, jelentős lélekszámú községben ugyanúgy hajtották végre a jobbágyfelszabadítást, mint más falvakban.

A Csanád megyei Levéltár anyagában nem találtunk iratokat a jobbágyfelszabadítás végrehajtására. Csanádpalota krónikása, Asztalos P. Kálmán 1974-ben összeállított „gépiratában” – forrás megjelölése nélkül – a következőket írja: „1860. Kezdetét vette az úrbéri rendezés, ami után a község, mint erkölcsi testület 123 kh. tanyaföld tulajdonosa lett. E területre, mely a Királyhegyesre vezető út jobb oldalán Blaskovits-uradalom délkeleti szomszédságában volt, tanyát építettek, s a földet feles bérletben hasznosították. E tanyában volt télen 8-10 db bika, melynek egy része nyáron a csigai nagyüszögulya közt, másik része a tehenlegelőre járó tehenek közé volt eresztve. Ezeken kívül a földterületből tartottak a község istállójában 5-6 parádés lovat, 6-7 db kansertést; a község 3 kézbesítőjének és 3 kocsisának természetbeni juttatásokat fizettek, de a község 5-6 koldusát is segélyezték.”³¹

Jegyzetek

- ^{1/a} KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. II. köt. Bp., 1988, Akadémiai Kiadó, 737. p.
- ^{1/b} Komoly Pál közigazgatási szakíró szíves közlése.
- ² GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. köt. Bp., 1963, 866. p.
- ³ CSÁNKY DEZSŐ: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I. köt. Bp., 1890, 701. p.
- ⁴ BOROVSZKY SAMU: *Csanád vármegye története 1715-ig*. II. köt. 1897, 604. p.
- ⁵ Borovszky: i. m. 605. p.
- ⁶ Borovszky: i. m. 606. p.
- ⁷ BOHDANECZKY EDVIN: *Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században*. Makó, 1940, 11. p.
- ⁸ EMBER GYÓZÓ – HECKENAST GUSZTÁV (szerk.): *Magyarország története*. IV/2. köt. Bp., 1989, 824. p.
- ⁹ Borovszky: i. m. 606. p.
- ¹⁰ BÓHM LÉNÁRT: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön története*. II. köt. Pest, 1867, 484. p.
- ¹¹ Ember–Heckenast: i. m. 825. p.
- ¹² Borovszky: i. m. 606. p.
- ¹³ Bohdaneczky: i. m. 21. p.
- ¹⁴ Borovszky: i. m. 606. p.
- ¹⁵ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanadiensis ad annum Jesu Christi MDCCCXLVIII*. Temesvariani, 89. p.
- ¹⁶ Györffy: i. m. 853. p.
- ¹⁷ Borovszky: i. m. 106-9. p.

- ¹⁸ Borovszky: i. m. 109. p.
- ¹⁹ Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Bp., 1920, 102. p.
- ²⁰ Bohdaneczky: i. m. 31. p.
- ²¹ Bohdaneczky: I. m. 31–32. p.
- ²² SZABÓ ISTVÁN: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1963, 91–92. p.
- ²³ DANYI DEZSŐ–DÁVID ZOLTÁN: *Az első magyarországi népszámlálás. 1784–87*. Bp., 1960, 22. p.
- ²⁴ *A Nagy Ludovico Notitiae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungariae, partiumque adnexarum*. Tomus primus. Budae, 1828, 138. p.
- ²⁵ FÉNYES ELEK: *Magyar Országának, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. IV. köt. Pesten, 1839, 150. p.
- ²⁶ Schematismus... 89. p.
- ²⁷ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Első rész. Bp., 1902, 572. p. (Visszatekintő adatok.)
- ²⁸ Csongrád megyei Levéltár. Szeged. Csanád megye Levéltára. IV. 1. d. Nemesi közgyűlés iratai 1717–1785. Népességösszeírások. IV. 3. d. Nemesi Közgyűlés iratai. 1790–1848. Népességösszeírások.
- ²⁹ OLTVAI FERENC: *Pitvaros telepítése és küzdelme az úrbéresítésért 1816–1849*. In Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1963–1964. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1965, 19–72. p.
OLTVAI FERENC: *A Csanád megyei telepés községek társadalma és igazgatása a XIX. század első felében*. In Tanulmányok Csongrád megye történetéből, XIX. század. Szerk.: Farkas József. Szeged, 1978, 63–131. p.
KÖRMENTI JÁNOS: *Nagyér (Nagymajláth) története a telepítéstől az örökvaltsági szerződés megkötéséig 1843–1878*. In Makói Múzeum füzetek 62. Makó, 1988, 135. p.
OLTVAI FERENC: *Mezőkovácsháza község települése és fejlődése 1814–1849. In Emlékkönyv Mezőkovácsháza alapításának 150. évfordulójára*. Szerk.: Dankó Imre. Mezőkovácsháza, 1964, 22–72. p.
- ³⁰ GYIMESI SÁNDOR: *A telepítvényes falvak „felszabadulása”*. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Szerk.: Szabó István. Bp., 1965, 166. p.
- ³¹ ASZTALOS P. KÁLMÁN: *Csanádpalota krónikája 1421-től 1975-ig*. Gépirat. Csanádpalota, 1974, 29. p. Megtalálható a szegedi Somogyi Könyvtárban: D 4025.

